

Received-Makale Geliş Tarihi 18.04.2024
Published-Yayınlanma Tarihi 30.06.2024
Volume-Cilt (Issue-Sayı), ss/pp 11(108), 1088-1103

Research Article/Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.12603081

Doç. Dr. Derya Yayman

<https://orcid.org/0000-0002-7098-5277>

Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Mali Hukuk Ana Bilim Dalı, Antalya / TÜRKİYE
ROR Id: <https://ror.org/01m59r132>

Osmanlı Devleti Vergi Yargılaması

Ottoman State Tax Trial

ÖZET

Osmanlı Devleti, İslam Hukuku anlayışını benimseyen bir devlettir. Tüm temel kurumlar ve kanunlar İslam Hukukundan kaynaklanmıştır. Bu nedenle yargı müessesesini İslam Hukuku anlayışı perspektifinde geliştirmiştir. Yargı örgütü merkeze bağlı olarak görev yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde vergi yargılama faaliyetleri için ayrı bağımsız mahkemeler kurulmamıştır. Kadı, yargı örgütünün en önemli organı olarak görev yapmıştır. Kadının nitelikleri Mecelle'de hüküm altına alınmıştır. Mahkemelerde kadı; hakimliğin yanı sıra noterlik, vakıf müfettişliği ya da belediye reisliği gibi görevler yapmıştır. Bu çalışmada temel amaç, Osmanlı vergi yargılama sürecini tüm yönleriyle incelemek ve tarihsel bir analizle açıklamaktır. Bu çalışmada vergi yargılama sürecinin tarihi aşamaları, bu süreçte yer alan görevliler, verilen kararlar ve yargı kaynakları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti Vergi Yargılama Tarihi, Osmanlı Vergi Yargı Sistemi, Osmanlı Vergi Yargı Kurumları, Kadı

ABSTRACT

The Ottoman State is a state that adopts the understanding of Islamic Law. All basic institutions and laws originated from Islamic Law. For this reason, he developed the judicial institution from center the perspective of Islamic Law. The judicial organization operated under the centre. In the Ottoman State, separate independent courts were not established for tax jurisdiction activities. Kadi served as the most important organ of the judicial organization. The qualifications of women are governed in Mecelle. Judge in the courts; In addition to being a judge, he also served as a notary public, foundation inspector or mayor. The main purpose of this study is to examine all aspects of the Ottoman tax jurisdiction and explain it with a historical analysis. In this study, the historical stages of the tax trial process, the officials involved in this process, the decisions made and judicial sources are examined.

Keywords: History of Ottoman Tax Trial, Ottoman Tax Judicial System, Ottoman Tax Judicial Institutions, Kadi

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 1302 yılında Selçuklu uç beyi Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman Bey'in, Bizans'ı Koyunhisar Muharebesi'nde yenmesinden sonra kurulmuştur. Osmanlı Devleti, Selçuklu Devleti'nin devamı kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti, daha sonraları fethettiği topraklar genişleyince imparatorluk haline gelmiş ve altı asrı aşkın bir süre ayakta kalmıştır. Osmanlı Devleti âdem-i merkeziyetçi bir idari yöntem uygulamıştır. II. Mahmut döneminde yapılan reformlarla askerlik işleri müşir¹ ve feriklere², vergi toplama işleri muhassıllara³, yargı işleri taşra meclislerine ve diğer yönetim işleri de vali ve diğer yöneticilere verilmiştir (Kanberoğlu, 2021: 145-174).

Osmanlı Devleti, büyük ölçüde İslam hukukuna ve Türk-Moğol geleneğine dayalı bir hukuk sistemi yürütmüştür (Yüksel, 2014: 41-70). Bu hukuk sistemini vergileme alanında da sürdürmüş ve bu sistemi vergi yargılama sisteminde de benimsemiştir. Yargı yetkisi padişahlara ait olmuştur (Doğan, 2019: 34-40). Hukuk alanında yaşanan problemler kadı adı verilen kişilerce çözümlenmiştir (Yüksel, 2014: 41-70). Vergileme konusunda mükelleflerle maliye idaresi arasında vergilendirme kaynaklı sorunlar da kadılar aracılığıyla çözülmeye çalışılmıştır. Mahkemeler ve kadılar hem noter hem de vergi müfettişliği görevini üstlenmiştir (Sarı, 2018: 36-49).

Osmanlı'nın klasik döneminde, yönetim, askerlik ve maliye ile ilgili konularda yerel yöneticiler de kadılarla aynı yetkiye sahip olmuşlardır. 18.yy'ın sonlarından itibaren merkeziyetçiliği zedeleyen bu

¹ Günümüzde mareşale denk gelen en yüksek askeri rütbe.

² Günümüzde korgenerale denk gelen askeri rütbe.

³ Vergi tahsilinden sorumlu devlet memurlarına verilen isim.

durum fonksiyonel devlet anlayışının benimsenmesiyle devletin yeniden yapılanma sürecine girmesine yol açmıştır (Kanberoğlu, 2021: 145-174).

Osmanlı Devleti çıkardığı tüm yasal mevzuatı Düstur⁴ adı verilen belgelerde toplamıştır. Düstur'larda yayınlanan hukuki metinler; irade-i seniye⁵, kanun, kararname⁶ ve nizamname⁷ olmak üzere dörde ayrılmıştır (Çanlı, 2016: 1465-1481). Fatih'in Kanunnamesinde defterdar, mali işlerle ilgili özel divan kuran, mali davalara bakan, mali işleri yürüten bir memur olarak belirtilmiştir. Her eyalette hazineden (mal), tımandan ve defterden sorumlu birer kethüda⁸ bulunurdu. Beylerbeyi, hazine ve tımar defterdarları belirli dönemlerde toplanır ve halkın talep ve şikayetlerini dinler, memleket meselelerini görüşür ve karara bağlarlardı.

2. VERGİ YARGILAMASININ TARİHİ GELİŞİM SEYRİ

Vergi yargısı, vergilendirme politikalarının uygulanması ve vergi uyuşmazlıklarının çözülmesi için kurulan bir sistemdir. Osmanlı'da vergi yargısı, vergi adaletini sağlamak ve haksız tahsilatlara karşı koruma sağlamak amacıyla önemli bir rol oynamıştır. Vergi yargısının tarihi gelişim süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk sistemini ve vergi yönetimini anlamak için önemlidir. Bu süreçte vergi yargısının en önemli unsurlarından biri, kadılar ve şer'iyye mahkemeleriydi.

Osmanlı'da vergi yargısının tarihi gelişim süreci, zamanla daha da kurumsallaşmış ve örgütlenmiştir. Vergi davalarıyla ilgilenen özel mahkemeler, siciller ve kayıtlar oluşturulmuştur. Bu kayıtlar, vergi uyuşmazlıklarının çözülmesinde referans olarak kullanılmıştır.

Osmanlı devletinde Tanzimat öncesi dönemde vergi davalarının görüldüğü ayrı bir mahkeme yoktur. Tüm davalara kadı bakmaktaydı (Şensoy, 2018: 53-86). Kadılar vergi uyuşmazlıklarını çözmek, vergi davalarını yargılamak ve hüküm vermek için yetkilendirilmişlerdi. Şer'iyye mahkemeleri, İslam hukukuna dayalı olarak vergi uyuşmazlıklarını ele alıyor ve kararlarını buna göre veriyordu.

Tanzimat Fermanıyla mali idarede önemli reformlar yapılmıştır. Tanzimat Fermanı Batıyı örnek alan önemli değişikliklerle 1839 yılında yayımlanmıştır. Mali reformlar genelde halk tarafından dirençle karşılaştığından bu fermanla getirilen değişiklikler konusunda da pek başarı sağlanamamıştır. Adem-i merkezîyetçi idari yönetim anlayışı ise başarıyla uygulanmaya devam etmiştir (Yıldız ve Bostan, 2017: 107-126). Tanzimat fermanıyla cezaların kanuniliği ve hâkimin hükmüne dayandırılması hukuk sistemine yerleştirilmiştir. Gayr-i müslüm tebaanın eşitliği prensibinin benimsenmesi cemaat mahkemelerini de dönüştürmüştür. Tanzimat Fermanı ile "Osmanlı vatandaşlığı" kavramı benimsenerek din farklılığının hukuki üstünlük anlamına gelmemesi gerektiği prensibi hukuk sistemine yerleştirilmiştir (İmamoğlu, 2014: 1-17).

Osmanlı vergi yargı sisteminin Tanzimat sonrası, Fransız yargı sisteminin etkisinde kaldığı görülmektedir. Tanzimatın kabul edilmesiyle modern kanunların çıkarılması, kadının yargılama alanı dışındaki görevlerini büyük ölçüde sınırlandırmıştır. II. Mahmut döneminde Ticaret ve Maliye nezaretlerinin (bakanlık) kurulmasıyla, şer'i mahkemelere ait adli işlevlerin bir kısmı bunlara geçmiştir. Meclis-i Vükela⁹ (kabine)'nin kurulmasıyla Şeyhülislam bu kurumun resmi üyesi olmuş, ilmiye sınıfının nispi gücü sınırlanmıştır. 1826 yılında Şeyhülislamların resmi bir dairelerinin olmasıyla şeyhülislamlık; ilmi, adli ve dini konularla ilgilenen bakanlık kurumuna dönüştürülmüştür. Böylelikle II. Mahmut, kadılara, sadece yargı yetkisini vermiş, Şeyhülislamı kabineye alarak merkezi idareye bağlamıştır (Yüksel, 2014: 41-70).

Osmanlı Devleti, tanzimat öncesi dönemde tek dereceli ve tek hakimli mahkemeler ile yargı sistemini yürütürken, tanzimat sonrası kurumsal açıdan değişim geçirmiştir. *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*¹⁰, diğer adıyla *Meclis-i Vâlâ*, 24 Mart 1838 tarihinde kurulmuş olup beş üyeden oluşmuştur (Yüksel, 2014: 41-70).

⁴ Düstur'larla ilgili çok sayıda akademik çalışma vardır. Bkz. Mehmet Hakan Sağlam, *II. tertip düstür kılavuzu Osmanlı devlet mevzuatı (1908-1922)*, İstanbul, 2011.

⁵ Sadrazamların arzları üzerine yazılan padişahın önemli konulardaki yorum ve yazılarına hatt-ı hümayun denilirken Tanzimat'tan sonra "irade-i seniyye" denilmiştir. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *İrade-i seniyye, TDVIA*, Cilt 22, s. 392.

⁶ İlk defa 1876 Kanun-i Esasi'de görülmüştür. Bkz. Doğan Soyaslan, Kanun hükmünde karamâmeler, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 11 (1994), s. 159-160.

⁷ İlk tüzük, 1876 Anayasasıyla nizamname adıyla çıkarılmıştır.

⁸ Devlet büyüklerinin emri altında çalışan kimse.

⁹ *Osmanlı belgelerinde Divan-ı Hümayun, Encümen-i Mahsus, Meclis-i Has, Meclis-i Mahsus-ı Vükela, Meclis-i Hass-ı Ali*, Heyet-i Vükela gibi farklı isimlerle anılan Meclis-i Vükela, Osmanlı Devleti kurulduğu andan yıkıldığı güne dek devletin yürütücü ve temel kurumu olarak varlığını sürdürmüştür Bkz: Nesrin Kanberoğlu, Meclis-i vükela tarihi, *Journal of History School (JOHS)*, (February, 2021), 14 (L), 145-174.

¹⁰ Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin günümüzün Yargıtay ve Danıştay eşdeğeri olarak hizmet veren üst kuruldur.

1840'ta **Muhassulık Meclisleri** kurulmuş, bu meclislerin adı, 1942 yılında, önce **Memleket Meclislerine** dönüşmüş, daha sonra ise 1849 yılında **Eyalet ve Sancak Meclisleri** adını almıştır. Ceza Kanunnamesi hükümlerini uygulama yetkisi bu meclislere verilmiştir. Tanzimat'tan sonra, kadının geçmişteki kaza amiri sıfatı kaldırılmış, idarî, malî ve beledî görevleri **Kaza Meclisleri**'ne (küçük meclis) verilmiştir (Yüksel, 2014: 41-70).

Ticaret Meclisi, 1840 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlı bir kurum olarak kurulmuştur. Yine 1840 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı **Meclis-i Muhasebe** kurulmuştur. **Meclis-i Muhasebe, sarrafların birbirleriyle anlaşmazlıklarını çözümlmek için görevlendirilmiştir. Ticaret Meclisi**, 1847 ve 1848 yıllarında hazırlanan iki nizamnameyle ticaret mahkemesi olmuştur (Aykut, 2011:26-45). 1849 yılında memleket meclislerinin ismi **Eyalet Meclisi** olarak değiştirilmiştir. **Eyalet Meclisleri**, ceza davalarına bakmakla görevlendirilmişlerdir. İlerleyen dönemde bu meclislerin idari görevlerinin artması nedeniyle **Meclis-i Cinayetler** kurulmuştur. **Meclis-i Cinayetler**, küçük suçlarda kendileri karar verebilmişlerdir. Ancak katl¹¹, sirkat¹² ve daha ağır suçlarda raporlar düzenleyip **Meclis-i Kebirler'e** göndermişlerdir. **Meclis-i Kebirler**, hüküm verebilir, ancak cezayı belirleyemezlerdi. Verdikleri hükmü İstanbul'a bildirirlerdi. Verilecek cezayı **Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye** belirlerdi. **Eyalet Meclisi**, cezanın infazını yerine getirirdi. **Meclis-i Vala**, aynı zamanda temyiz ve denetim makamıydı. **Meclis-i Vala**, İstanbul'da işlenen suçlarla ilgili yargılama makamıydı. 1840 tarihli Ceza Kanunu'nun 3. fasıl, 1. maddesine göre devlet memurları ve ulema sınıfı tarafından işlenen **cünha suçları**¹³ denilen suçlar da sadece bu mecliste görülürdü. Dolayısıyla yargılamada düalist bir sistem göze çarpmaktaydı. Adam öldürme, yaralama gibi suçlar öncelikle şer'i mahkemelerde daha sonra ise meclislerde görülürdü.

Şer'i mahkemeler tanzimatı izleyen dönemde de devam etmiş, ancak eski önemlerini kaybetmişlerdir. Osmanlı ceza yargılaması önemli değişiklikler geçirmiş ve yeni yargılama kurumları kurulmuştur. Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak 1858 tarihinde **Ceza Kanunname-i Hümayunu** kabul edilmiştir. Bu kanun Fransız Ceza Kanunu'ndan esinlenmiştir (Aykut, 2011: 26-45).

1850'de hazırlanan **Kanunname-i Ticaret**'e 1860 yılında yapılan ekle iki başkan, iki daimî ve iki geçici üyeli karma ticaret mahkemelerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Tanzimat sonrasında **Meclis-i Tahkikatın** kurulmasıyla ilk çok hâkimli ceza mahkemeleri ortaya çıkmıştır. 1847 yılında yabancılarla Osmanlı tebaasının dâhil olduğu ceza davalarına bakan karma bir mahkeme kurulmuştur (Yüksel, 2014: 41-70). 1856 yılında yapılan **Islahat Fermanı**, vergi yargısı alanında da önemli değişiklikler getirmiştir. 1867 yılında **Şura-yı Devlet** (Danıştay) üst mahkeme olarak kurulmuştur (Tezcan, 2003: 125-146).

Osmanlı Devleti'nde maliye teşkilatında defterdar, merkezi yönetimin gelir ve gider işlerini yönetmektedir. İlk defterdarın ne zaman atandığı tam bilinmemekle birlikte I. Murat'ın tahttaki son dönemlerinde ya da Yıldırım Beyazıt döneminde atandığı tahmin edilmektedir.

1864 tarihine gelindiğinde, devletin taşra teşkilâtını düzenlemek üzere hazırlanıp öncelikli olarak Tuna Vilayeti'nde uygulanan **Vilayet Nizamnamesi** ile devletin mülkî taksimatı değiştirilerek ülke toprakları; **vilayet, liva, kaza, nahiy**e ve **köy** olarak bölünmüş, vilâyetlerin başına **vali**, livaların başına **mutasarrıf**, kazaların başına **kaymakam** getirilmiştir (Yüksel, 2014: 41-70). Vilayet meclislerine ilk kez bazı idari uyuşmazlıkları çözümlene yetkisi verilmiş olsa da bu yetki, günümüzdeki vergi yargısı niteliğini taşımamaktadır (Yıldız ve Bostan, 2017: 110).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez **Şer'îyye, Cemaat** ve **Ticaret** mahkemelerinin dışında ve onlardan ayrı olarak yalnızca yargı görevi yapmak üzere Avrupa örneğine göre **Nizamiye Mahkemeleri** kurulmuştu. Halk tarafından seçilmiş üyelerden oluşan bu mahkemelerle, halkın genel problemlerin çözümüne katılması ve çıkarlarını bizzat koruması imkânı getirilmişti. Söz konusu nizamname ve onunla birlikte uygulamaya ilişkin çıkarılan talimatnameyle **Nizamiye Mahkemeleri** dört dereceli bir sisteme oturtulmuştu. Yargı ve idare güçleri, bahsedilen meclislerle birbirinden ayrılmış, böylece yeni kurulan mahkemelerin bağımsızlığı sağlanmak istenmiştir. Böylece, her kaza merkezinde varlığını koruyan **Şer'î Mahkemelerin** yanında önce **Ticaret** daha sonra da **Nizamiye** mahkemelerinin kuruluş süreci tamamlanmış oluyordu. Mahallî idarelere ilişkin görev ve yetkilerini, oluşturulan yeni meclislere devretmek durumunda kalan **kadılar** ise **Şeriat Mahkemelerinin** yanında **Nizamiye Mahkemelerinin** de başkanı olmuştur. Mahkemelerin, kadının dışındaki üyelerinin yarısı Müslüman ve diğer yarısı ise Gayrimüslimlerden oluşmuştur. Öte yandan **Konsolosluk** ve **Cemaat Mahkemeleri** ile beraber düşünüldüğünde ortaya çıkan yeni durum idare edilmesi zor bir görüntü arz etmekteydi. **Şeriat ve Cemaat**

¹¹ Bir insan öldürme suçu.

¹² Hırsızlık.

¹³ Kabahatten ağır, cinayetten hafif cürüm niteliğindeki suçlar.

Mahkemeleri yalnız evlenme, boşanma ve miras hukuku ile ilgili davalara bakacak, **Nizamiye Mahkemeleri** ise hukuk ve cinayet davalarıyla **Ticaret Mahkemelerinin** yetkileri dışında kalan davaları görecekti.

Tanzimat Fermanı'nın ilanını takip eden süreçte ortaya çıkan bu dağınık hukuk sistemine bir çekidüzen verme kaygısı ve yargının idareden ayrılması gayreti, yargı sistemindeki son büyük reorganizasyon olan **Adliye Nezareti**'nin teşekkülüyle doruğa ulaşmıştır. **Çavuşbaşılık**'tan **Divan-ı Deâvi Nezareti'ne** (1837) dönüştürülen, sonra **Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti** (1870) ve nihayet **Adliye Nezareti** (1876) adını alan kurum, o zamana kadar **Hariciye Nezareti**'ne bağlı bulunan **Mezahib Dairesi**'ni de içine alarak **Adliye ve Mezahib Nezaretine** dönüşmüştür. İlk Osmanlı parlamentosu olan **Meclis-i Mebusan** 'da kısa bir süre için gerçekleştirilen çalışmalar dışarıda tutulacak olursa, II. Abdülhamid devrinin sonlarına kadar **Şurayı Devlet**¹⁴ (Danıştay), Osmanlı İmparatorluğu'nun yasama organı olarak kalmıştır. 1875 tarihli bir adalet fermanı ve ardından gelen **1876 tarihli Kanun-i Esasi** adalet yönetimi ile kamu yönetiminin ayrışmasını kesinleştirmiştir. 1879 yılı gerçekten de Osmanlı adli teşkilâtında kurumsallaşma adına hayli önemli değişikliklerin yapıldığı bir yıl olmuştur. Nitekim bu yılda "**Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilâtı Kanun-ı Muvakkatı**" çıkarılmıştır.

Nizamiye Mahkemeleri sistemi, bir hiyerarşik düzen içerisinde olmak üzere, en aşağı seviyede nahiyelerdeki **Sulh Daireleri** ve onun üzerinde yer alan **Bidayet, İstinaf** ve **Temyiz** mahkemelerinden teşekkül ediyordu. Böylece temeli 1872 tarihli "**Mehâkim-i Nizamiye Hakkında Nizamname**" ile atılan ülkedeki **Nizamî Mahkemelerin Bidayet ve İstinaf** mahkemeleri şeklinde iki dereceye ayrılması esasına göre; kaymakamlık merkezi olan kazalarda bulunan **Meclis-i Deaviler, Bidayet**, liva merkezlerindeki **Meclis-i Temyizler** hem **Bidayet** hem **İstinaf**, vilâyetlerdeki **Divan-ı Temyizler** ise **İstinaf Mahkemesi** olarak dava göreceklerdi. 1879 senesinde çıkarılan yeni kanunlarla merkez ve vilâyetlerde **Adliye Müfettişlikleri** oluşturuldu ve mahkemelerde savcılık (müddeiumumîlik) teşkilatı kuruldu. Ardından gelen düzenlemelerle; mahkeme dilekçelerinin mülkî amirler yerine mahkemelere verilmesi, ceza muhakemesi usulleri ile hukuk muhakemesi usullerinin gözden geçirilmesi, **Adliye Nezareti**'nin vazife ve teşkilat nizamnamelerinin düzenlenmesi, mahkemelerde icra memuriyetleri teşkilâtının meydana getirilmesi, **Mukavelât Muharrirliklerinin** (noter) tesisi, askerî ve mülkî amirlerin mahkemelere müdahalelerinin yasaklanması gibi yeni uygulamalara geçildi.

20. asrın başında cereyan eden ve çok kısa süren **II. Meşrutiyet Devri**'nde ise bir kırılma yaşanmış, 1908 yılında, Osmanlı hukuku ile şer'î hukuk arasındaki uyum bir nebze de olsa bozulmuştur. 20. yüzyılın başlarında dahi kadıların modern yargı sisteminde nispi olarak rol oynamaya devam ettikleri söylenebilir. Nitekim **Şer'î Mahkemelerde** görev yapan kadılar normal olarak **Bidayet Mahkemesi Reisliği**ni yürüttükleri gibi, **İstinaf Mahkemesi Ceza ve Hukuk Dairesi Reisliği** görevine de çoğu kez ilmiye zümresi mensuplarının atandığı görülmektedir. 1909 yılında, II. Meşrutiyetle adli teşkilatın mülki teşkilattan ayrılmasını sağlayan beş maddelik bir nizamname kabul edilmiştir. Böylece bidayet ve istinaf mahkemeleri, gerek duyulan yerlerde kurulmaya başlanmış ve istinaf mahkemeleri **hukuk ve icra** daireleri şeklinde ikiye ayrılmıştır. **Teşkilat Kanunu** 4 Haziran 1911 tarihinde yürürlüğe konulmuştur. Danıştay, 54 yıl faaliyette kalmış, 4 Kasım 1922'de faaliyetine son verilmiştir. 669 sayılı Kanunla 6 Temmuz 1927'de tekrar kurulmuştur (Yüksel, 2014: 41-70).

3. YARGI KAYNAKLARI

Osmanlı Devleti'nde kadıların verdiği kararlar genel manada **Mecelle**¹⁵,nin hazırlanmasına kadar; **Kur'an-ı Kerim (kitap), sünnet, icma, kıyas, örf ve âdet ve içtihat** üzerine kurulmuştur. Osmanlı yargı kaynaklarını genel olarak ve Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'nin fetvalarında yer alan hükümlere göre iki şekilde ayrabiliriz.

3.1. Genel Olarak

Osmanlı yargı kaynakları genel olarak; kanunnameler, mühimmeler, ahkam ve şikâyet defterleri diğer defter serileri ve şer'îye sicilleridir.

3.1.1. Kanunnameler

Divan-ı Hümayun'un görevlerinden biri de yasama anlamında örfî hukukun en önemli kaynaklarından biri olan kanunların hazırlanmasıdır. Kanunlar padişahın bir hükmü şeklinde ortaya konmaktaydı. Bir hüküm

¹⁴ 1868 yılında kurulmuştur.

¹⁵ Medeni Kanun. Mecelle, bir mukaddime ve on altı kitapta yer alan 1851 maddeden ibarettir. Mukaddimenin ilk yüz maddesi genelde genel hukuk prensiplerini içermektedir.

nişancı veya defterdar kâtiplerinden biri tarafından berat şeklinde düzenlendikten ve kontrol edildikten sonra veziriazam tarafından *sah* kelimesiyle onaylanırdı. Hatt-ı Hümayun gibi önemli kanunlar için padişahın el yazısıyla onayı alınırdı. Kanunnameler, Osmanlı Devleti'nde *devlet tarafından belirlenen ve derlenen kanunlar* anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı ceza hukukunun önemli özelliklerinden biri *ta'zir*¹⁶ suç ve cezalarında kadının takdir yetkisinin kullanılmaması ve bu konuların kanunnameler ile düzenlenmesidir. Osmanlı Devleti'nde ceza hukukunun da temel kaynaklarından biri olan kanunnameler ayrıca kamu hukuku, devlet teşkilatı, idare ve vergi hukuku gibi alanları da kapsamaktadır. Padişah hükümleri şeklindeki kanunnameler fermanlar veya beratlar şeklinde yayımlanmış ve valiler ile kadıların uygulaması gereken hükümleri ihtiva etmektedir. Sancak kanunnameleri ise her bölge için ayrı düzenlemeler ile vergileri göstermekte, reaya ile tımar sahipleri arasındaki sorunları çözmek için mirî arazi sisteminin ve tımarların geçerli olduğu bölgeler için hazırlanmaktaydı. Çeltikçiler ve madenciler gibi devlet için üretimde bulunan gruplar için de ayrı kanunnameler mevcuttu. Elimize ulaşmış olan en eski kanunname *Fatih Kanunnamesi*dir. Bu kanunnamenin ilk üç bölümü ceza hukukuyla ilgilidir. İlk bölüm zina, ikinci bölüm adam öldürme ve müessir fiillere, üçüncü bölüm de şarap içme, hırsızlık ve iftiraya ayrılmıştır. Bu kanunnamenin amacı askeri sınıf ile tımar sahiplerinin yolsuzluklarının önlenmesi, para cezaları ve vergi oranlarının belirlenmesidir. En köklü düzenlemeler ise Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmıştır. Bu dönemde hazırlanan "*Kanunname-i Osmani*" veya "*Kanunname-i Padişahi*" olarak bilinen kanunnamenin hazırlanmasında önde gelen isimler şer'i hukuk alanında Ebusuûd Efendi, örfi hukuk alanında ise Celalzâde Mustafa Çelebi'dir. Bu kanunname ufak değişikliklerle beraber Kanuni'den sonraki dönemlerde de yürürlükte kalmıştır. Şer'iyye sicillerine de zaman zaman kaydedilen kanunnameler ilan edilerek halka duyurulmakta, isteyenlere belirli bir ücret karşılığında verilebilmekteydi. Kanunnameler, temel olarak devlet teşkilatıyla ilgili ilişkileri ve cezaları belirleyen metinler olmakla beraber özellikle klasik dönem suç tarihi üzerine çalışmalar için temel başvuru kaynaklarıdır (Güman ve Salur, 2018:141-164).

3.1.2. Mühimmeler, Ahkâm ve Şikâyet Defterleri

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren resmi evrakın korunması konusuna büyük hassasiyet göstermiştir. Merkez teşkilatındaki en dikkat çeken defterler *Mühimme Defterleri*dir. Bu defterlerde merkez ve taşra teşkilatının idari yapısı, çalışma şekilleri, devlet-esnaf ilişkileri, imar, iskân ve ekonomi siyasetleri, askeri tarih, dış siyaset gibi konularla ilgili hükümler bulunurdu. 17. yüzyılın ortalarında ise, Devletin idari, siyasi ve askeri konuları *Mühimme Defterlerine*, toprak anlaşmazlıkları, alacak-verecek meseleleri, kamu görevlilerinden şikayetler, kadının kararlarını tanımama, tımar problemleri, soygunlar ve vergilerle ilgili anlaşmazlıklar *Şikâyet Defterlerine* işlenmeye başlamıştır. *Şikâyet Defterleri* 18.yüzyılın ortalarına kadar tutulmuş, 1742 yılından sonra tüm bu konular *Ahkam Defterlerinde* yer almaya başlamıştır (Tunç, 2022: 77-96). Ayrıca bölgelere ve konulara göre farklı defterler de kullanılmıştır. Örneğin borç ilişkileri, kredi olayları, esnaf düzeni gibi konular *bölgesel ahkam defterlerine* kaydedilmiştir. Defterdarlık hükümleri de *ahkam-ı maliye* denilen defterlere kaydedilirdi (Aykut, 2011: 38).

3.1.3. Diğer Defter Serileri

Osmanlı Devleti'nde suç işleyenlere verilen cezaların değişik defterlere kaydedildiği görülmektedir. Örneğin; *ruûs*, *kalebend defterleri* ve *çavuşbaşılık defterleri*, *ayniyat defterleri*, *nefy* ve *kıyas defterleri* gibi defterlerde bu tür hükümlere rastlanılmaktadır (Aykut, 2011: 38).

*Temettüat*¹⁷ *tahrir defterleri*, ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirin hesaplanan vergisinin kaydedildiği mühürlü defterlerdir. Osmanlı devletinin 19. yy. vergi politikasını yansıtır. Bu defterler sayesinde Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu coğrafyada bulunan bir yerleşim yerinin sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik durumu net olarak anlaşılabilir. Temettüat tahrir defterlerinde; idari bilgi, insanların sahip oldukları mal varlıkları, kazançları ve ödedikleri vergilere ilişkin bilgiler yer alır (Yurtseven, 2019: 17).

Osmanlı Devleti, kayıt işlemlerinde çok önem vermiş ve bu nedenle ekonomide kayıt dışılık çok nadir olmuştur. Ekonomik faaliyetler, *temettüat tahriri sistemiyle* kaydedilmiştir. Osmanlı sık sık yeni vergi düzenlemeleri yapmış, görevine aykırı hareket eden mültezimlerin görevine son vermiş, vergi adaleti ve barışının sağlanması yönünde çaba harcamıştır (Yurtseven, 2019: 17).

¹⁶ İslam hukukunda, Allah ile kul arasında işlenen günah karşılığı ilahi cezadır.

¹⁷ Karlar, kazançlar ve nemalar anlamına gelir.

3.1.4. Şer'iyye Sicilleri

Şer'iyye sicilleri, kadı veya naibi tarafından tutulan defterlerdir. Sicil, kadı onayı ya da kararı bulunan kayıt anlamında kullanılmaktadır. Sicillerde bulunan kayıtlar Osmanlı dönemini tarihi, hukuki, idari, siyasi, ekonomik, kısaca her türlü yönleriyle tanımamıza yardım eden oldukça önemli tarihi arşiv kayıtlarıdır.

Şer'iyye sicillerinde 16. yy. sonlarına kadar Arapça, daha sonraları ise Türkçe kullanılmıştır. Bazı miras varlığı, aile hukuku ve vakfiyeler gibi hükümlerin Arapça olduğu görülmektedir. Sicillerde bazen bazı kısımlarda Arapça ya da Rumca ifadeler de rastlanılmaktadır. Şer'iyye sicillerinde; *rika kırması, talik kırması, divanî yazı* çeşitleri gözlemlenmektedir (Gedikli, 2005:188-189).

Şer'iyye sicil kayıtları; idari ve adli kayıtlar olarak ikiye ayrılır. İdari kayıtlar; *esnaf incelemesi, narh, vakıf mallarının kiralanması* gibi kayıtlardır. Adli kayıtlar ise; *i'lam, hüccet, vakfiye, maruz* kayıtlarıdır.

İ'lam kayıtları, davacının iddiasını, ispat delillerini, davalının davacıya verdiği cevapları, verilen kararın dayanağını ve gerekçesini gösterir. Bu kayıtlarda, kadının imza ve mührü yer alır. O nedenle Kadı'nın imza ve mührünü taşıyan her belgeye *i'lam* denilebilmektedir.

Ma'ruz kayıtları; keşif, soruşturma, inceleme raporları ve halkın şikâyet dilekçelerinin bulunduğu kayıtlardır.

Hüccetler, davada tarafların açıklamalarını içeren Kadı'nın imza ve mührünün bulunduğu kayıtlardır. Hüccetler, bir hakkı ispatlama aracı olarak kullanılmışlardır. Kayıtlarda dava taraflarının isimleri, ikametgahları ve konu yer almaktadır (Aykut, 2011: 38).

3.2. Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'ye Göre Yargı Kaynakları

Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi 1598-1599 yıllarında Manisa'da görev yaptığı dönemde, davalarda verdiği kararları *Mecmû'u'l-fetâvâ*'da sistematik bir şekilde toplamıştır. Eser, Süleymaniye Kütüphanesinde Şehit Ali Paşa 2728 numara ile kayıtlıdır. Eser 113 varak, 43 bölüm ve 1321 fetvadan oluşmaktadır (Kaya, 2018: 141-164). Şeyhülislam Sâdeddin Efendi'nin fetvaları kapsamında Osmanlı yargı sisteminde yargı kararlarının kaynakları ise şöyledir:

3.2.1. Fetva

Kadıların Hanefî fikhî geleneğine göre fetva ile hüküm vermeleri ilkesi benimsenmiştir.

3.2.2. Sultanın İradesi

Sultanın iradesinin günümüz hukukundaki yazılı kaynaklara benzerliği vardır. *Hatt-ı hümayun, ferman, adaletnâme* gibi yazılı kaynaklar sultanın iradesini göstermektedir.

3.2.3. Kadı'nın Takdir Yetkisi

Tali kaynaktır. Bazı davalarda kadı, alternatif hükümlere başvurabilir. Şöyle ki, kadının şer'i hükmün uygulanıp-uygulanmaması konusunda takdir yetkisi söz konusudur. Bazı davalarda ise kadının belli bir hükmün uygulanmasında izni söz konusu olabilmektedir. Bazı davalarda ise kadı, hüküm bulamadığı meselelerde kanun koyucu gibi hareket ederek hüküm verebilmektedir.

Osmanlı hukuk pratiğinde devasa bir külliyat vardır. Bu külliyatta bazı davalar hakkında görüş birliği (*müftâ-bih*)¹⁸ var iken bazı davalarda yoktur. Başka bir deyimle aynı sorunu açıklayan pek çok görüş vardır ve kadı, bu görüşlerden birini tercih etmede yetkilidir. Kadı'nın tercihlerine istinaden dava sonucu değişebilir.

3.2.4. Örf ve Adet

Tali kaynaktır. Osmanlı hukuku pratikte Hanefî fikhî kapsamında şekillenmiştir. Bu yönüyle günümüz hukukundaki doktrine benzer yanları vardır. Ayrıca örf, hâkimin takdir yetkisini kullanırken başvurduğu bir kaynaktır. Kadılar bir konu hakkında karar verirken şeriyye sicillerindeki benzer davalardan faydalanmakta ve bu yönüyle geçmiş kararların etkisi altında kalmaktadırlar.

3.2.5. Vakfın Şartı

Kişilerin kendi mülklerini vakfa vermeleri konusunda bir nevi Kadı'nın vereceği hüküm geçerlidir. (Yurtseven ve Şahin, 2016: 148-149).

¹⁸ Fıkıhla ilgili bir sorunun, dinî ve hukukî hükmünü açıklayan bir kaynaktır.

4. YARGI KURUMLARI

Osmanlı yargı teşkilatının yapısı tek derecelidir ve davalar şer'iyeye mahkemelerinde Kadı'lar tarafından görülmüştür. Ayrıca, *Divan-ı Hümayun*, *veziriazam divanı*, *kazaskerler*, *lonca*, *meslek kuruluşları*, *defterdarlar*, *yenicheri ağası*, *kaptan-ı derya*, *beylerbeyi* ve *sancakbeyleri* yargı yetkisine sahiptirler. Bu yetkililerin hepsinin görevleri belirlendiğinden yargı sisteminin dağınıklığından bahsedilemez.

Cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri yargı teşkilatının içindedir. Cemaat mahkemelerinde; gayri müslimlerin şahıs, aile ve miras hukukuna ilişkin uyuşmazlıkları çözüme kavuşturulurdu. Konsolosluk mahkemeleri ise, Osmanlı'da *müste'menler* olarak isimlendirilen yabancı vatandaşların kendi aralarındaki belirli uyuşmazlıkları çözmekteydi. Yabancı vatandaşlara tanınan bu ayrıcalık ilk kez 1535 yılında Fransız vatandaşlarına tanınmış, daha sonraları tüm Avrupalı vatandaşlar bu ayrıcalıktan yararlandırılmışlardır. Gerek cemaat mahkemelerinde gerekse konsolosluk mahkemelerinde çözümlenemeyen davalar şer'iyeye mahkemelerinde çözümlenirdi.

Kazasker bugünkü anlamda Adalet Bakanı görevini yapan kişidir. Eğitim ve yargı işlerinden sorumludur (Şensoy, 2018: 53-86). Kazaskerlik makamı Osmanlı'da ilk kez I. Murad döneminde kurulmuştur. 15. yy.'ın sonlarında Anadolu ve Rumeli kazaskerliği şeklinde ikiye ayrılmıştır. Kazaskerler; kadı ve müderrislerin tayin işleriyle ilgilenmişlerdir. Kazaskerlerin bu idari görevi 16.yy'da Şeyhülislama devredilmiştir. Kazaskerler, haftanın Salı ve Çarşamba günleri hariç, kendi konaklarında divan üyelerini topar ve yargı davalarına bakarlardı. Hem askeri kişilerin hem de kamu görevlilerinin davalarına bakarlardı. Davalara Rumeli Kazaskerinin bakması bir kuraldı, ancak iş yoğunluğu olduğunda Anadolu Kazaskeri de davalara bakabilirdi (Yurtseven ve Şahin, 2016: 148-149).

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı yargılama kurumları; Divan-ı Hümayun, paşa divanları, askeri mahkemeler, şer'iyeye mahkemeleri, konsolosluk mahkemeleri ve cemaat mahkemeleridir (Aykut, 2011). Tanzimat döneminde; nizamiye mahkemeleri, ticaret mahkemeleri, taşra meclisleri, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, Şûra-yı Devlet, Tetkikat-ı Şer'iyeye Karma Adli Komisyonlar kurulmuştur. Şer'iyeye mahkemeleri de göreve devam etmiştir. Bu teşkilatlardan bazıları şöyledir:

4.1. Divan-ı Hümayun

*Divan-ı Hümayun*¹⁹ Padişah Divanı demektir. Hem idari hem de yargısal görevleri vardır. İlk derece mahkemesi olarak davalara bakmasının yanı sıra bazı davalarda bir üst mahkeme olarak görev yapmıştır. Danıştay, Yargıtay ve Anayasa Mahkemesi gibi kurumların görevini yerine getirmiştir. *Divan-ı Hümayun*'un başkanı Padişah'tır. Ancak Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren *veziri-azam* kurula başkanlık etmiştir. İşleri Padişahın yetkisini kullanarak yürütmüştür.

Divan-ı Hümayun, ilk kez Padişah Orhan döneminde toplanmıştır. Kurum, padişah ya da veziri başkanlığında toplanmış ve devlet işlerini görüşmüştür. Halkın yaptığı şikayetler de bu kurumda görüşülmüştür. Ayrıca devletin gelir-gider hesapları da bu toplantılarda ele alınmıştır. Kurum, İlhanlı ve Selçuklu devletinden esinlenerek kurulmuştur. Padişah Fatih Sultan Mehmet dönemine dek her gün toplanan kurum, toplantıya sabah namazından sonra başlar ve öğle yemeğinden sonra bitirirdi. Daha sonra Fatih Sultan Mehmet bu geleneğe son vermiş, yemek yeme geleneğini bitirmiş ve bunu yayınladığı kanunnamesinde belirtmiştir. Divan toplantısında neticelenmeyen konular ve padişah onayı gerektirmeyen konular daha sonra ikinci ezanı sonrası veziriazam nezdinde yapılan toplantılarda ele alınmıştır. Bu nedenle bu divan toplantısı "*İkinci Divan*" olarak isimlendirilmiştir. *İkinci Divan* toplantıları Salı ve Perşembe günleri hariç diğer günler görüşülür olmuştur. 17. yüzyılın başlangıcıyla *Divan-ı Hümayun* 'un önemi azalmış ve konular veziriazamın divanında görüşülmeye başlamıştı. Ancak *Divan-ı Hümayun* toplantıları I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad zamanında da devam etmiştir.

Divan toplantıları 16. yüzyıla kadar haftada dört gün devam ederken, 17. yüzyılda iki gün devam etmiştir. 18. yüzyılda ise toplantı sayısı bire düşürülmüştür. Daha sonra altı haftada bir gün toplanılmıştır. Padişah Fatih Sultan Mehmet, divan toplantılarını kafesin arkasından izlemeyi tercih etmiştir. I. Selim ve I. Süleyman da bu kafes usulünü uygulamaya devam etmiştir. Padişahlar toplantı bitiminde arz odası denilen bir mekânda alınan kararları incelemişler ve onayladıkları kararlar mühimme defterlerine kaydedilmiştir.

Divan-ı Hümayun asil üyeleri; *veziriazam*, *vezirler*, *defterdar*, *kadı askerler* ve *nişancılar*dır. *Reisülküttap*, *kapıcılar kethüdası*, *çavuşbaşı* gibi kimseler de toplantının yürütülmesine yardımcı kişilerdir. Toplantılarda ayrıca tercüman da bulundurulmuştur. *Divan-ı Hümayun* ile *Paşa Kapısı*'nda bulunan kalemlerin şefleri, şehremini, tersane emini, kapıkulu ocaklarının kâtipleri, maliye, matbah,

¹⁹ Bakanlar Kurulu'na eş anlamdadır.

darphane eminleri, teşrifatçı, baruthane, tophane gibi hizmetlerin müdür, emin ve nazırları **Divan-ı Hümayun** hocaları olarak isimlendirilmiştir. Divan toplantılarına şeyhülislam katılmamış, gerekli görülen durumlarda toplantıya davet edilmiştir. Şeyhülislam manevi otorite olarak görüldüğünden ve kendisiyle veziriazamın birbirlerinin görev sahasına müdahale etmelerini önlemek amacıyla böyle bir yol izlenmiştir. Ancak bu durum 18. yüzyılın sonlarına doğru değişmiş ve onlar da **Babiâli**²⁰ dışında, kendi konaklarında yapılan toplantılarda yer almaya başlamışlardır. Şeyhülislam, hem **Vükela Heyetinde** yer almaya başlamış hem de en az sadrazam kadar etkili olmuştur. Bir dönem padişahın arzusu ile hükümetten ayrılrsa da diğer nazırların isteğiyle tekrar toplantılarda yer almaya başlamıştır. Şeyhülislam, hükümet içinde fetva verme yetkisine sahip olmuş olup hem dini hem de idari, siyasi, adli, eğitim gibi konularda söz söyleyebilmiştir.

Veziriazam, divanı yürütür ve hazineyi korurdu. İkinci vezir, toplantıların yürütülmesinde veziriazama yardım eder ve padişahın mührünü muhafaza ederdi. Divan toplantılarında bunlardan başka üçüncü ve dördüncü vezirler de bulunur ve alınan kararlarda onların da onayı bulunurdu. Askeri konularla ilgili mevzuların düzenlenmesinde görevli bir paşa da toplantılarda yer alırdı. Kadı askerler, İslam hakimiydiler ve şeriat kanunlarının uygulanmasında yer alırlardı.

Divan-ı Hümayun ve bürokratik yapı 1566 yılına dek iyi bir şekilde işlemiş, ancak II. Selim'in tahta çıkışıyla bu durum bozulmuştur. Bu duruma İstanbul'a gelen grubun veziriazam Sokullu Mehmet Paşa ile çatışması yol açmıştı. Bu dönemde kapıkulu zorbaları, saray nedimleri, ulema gibi kişiler devlet işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. IV. Mehmet, vaktini İstanbul dışında av eğlenceleri ile geçirdiğinden, divan toplantıları sadrazamın konağında yapılmaya başlanmıştır. Diğer toplantılar ise değişik mekanlarda Şura'da yapılmaya başlamıştır. Tüm bu gelişmeler, vekiller heyetinin kurulmasına yol açmıştır. Divan üyelerinin yoğunluğu, uzmanlıklarının artması, çağın ihtiyaçları gibi nedenler, devleti farklı bir yapılanmaya zorlamıştır.

Divan-ı Hümayun, yargı yeri olarak inceleyip karara bağladığı davalara ilişkin hükümleri **Kıyas Defterlerine** kaydetmiştir. **Divan-ı Hümayun**'da hangi davaların görüldüğüne ilişkin net bir veri olmamasına karşın mühimme defter kayıtlarından şu davalara baktıkları görülmektedir;

- Kadı ve müderris gibi ilim sınıfı mensuplarının ceza işleri,
- Dini liderlerin işlediği suçlara ilişkin davalar,
- Kendilerine imtiyaz tanınan yabancıların işlediği suçlarla ilgili davalar,
- Eşkiyalarla ilgili davalar
- Saray görevlilerinin işlediği suçlarla ilgili davalar.

Divan-ı Hümayun hem istinaf hem temyiz işlemlerine bakan bir üst mahkeme görevini görmüştür. İslam hukukunda yer alan "**kadının verdiği kararı hiçbir kadı bozamaz**" genel kuralı Osmanlı hukukunda da aynen uygulanmıştır. Ancak kadının verdiği karar fıkıh kuralına aykırılık içeriyorsa dava başka bir kadı tarafından görülürdü (Yurtseven ve Şahin, 2016: 159-206).

4.2. Şer'iyye Mahkemeleri

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde genelde tek hakimli mahkemeler kurulmuştur. **Divan-ı Hümayun** yüksek mahkeme olarak belirlendikten sonra Rumeli kazaskeri yargılama faaliyetini yürütmüştür. Osmanlı kentlerinde mahkemeye özel bir binanın kurulması 19. yüzyılda olmuştur (Erçin, 2015: 15-23). Şer'iyye mahkemeleri her kaza çevresinde bulunmakta ve mahkemelerde kadılar başkanlık etmekteydi. Şer'iyye mahkemelerinin üstünde temyiz mercii olarak **Divan-ı Hümayun** ve **Veziriâzam Divanları** bulunurdu. Merkezde ayrıca yüksek memurların miras taksimlerine bakan **Kazasker Divanı** bulunmaktaydı. Lonca ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesibler, esnaf üzerinde yetkiliydiler. Defterdarlar mali anlaşmazlıklar, yeniçeri ağası ve kaptan-ı Derya askeri anlaşmazlıklar, nakibüleşraflar Hz. Muhammed soyundan gelenlerle ilgili anlaşmazlıklar üzerine yetki sahibiydiler. Taşrada bulunan beylerbeyi ve sancakbeyleri divanları da tımar ile ilgili anlaşmazlıklarda yetki sahibiydiler. Gayri müslimler kendi aralarındaki aile, miras gibi konulardaki sorunlarını konsolosluklarında çözümlerlerdi.

Osmanlı mahkemelerinde görev yapanlar; **naip, kâtip, muhtesip, şahitler (şuhûdü'l-hâl), ehl-i vukuf ve muslihûn** adı verilen kişilerdir. Bu kişiler, duruşmaların sağlıklı yürütülebilmesi açısından duruşma düzenine ve disiplinine önem verirlerdi (Kundakçı, 2019: 43-72).

²⁰ Sadrazam sarayı.

Davalar ister yazılı ister sözle davacı tarafından açılmıştır. Davanın açılması; tarafların taraf ve dava ehliyetine sahip olmasına, davalının şahsen bilinen bir kişi olmasına, şahitlerin kadı huzurunda dinlenilmesine ve tarafların mahkemede hazır bulunması gibi şartlara bağlanmıştır. Şahitler tanık olarak kabul edilmiştir. Mahkemelerde fetva kurumu ve müftüler de önemli rol oynamıştır. Mahkeme kararları sicil denilen defterlere kaydedilmiştir. **Hüccet, i'lam** gibi belgeler ve merkezden yollanan hükümler sicil defterinin içinde yer almıştır. 1870 yılında nizamiye mahkemeleri kurulunca şer'i mahkemelerin rolü giderek azalmış, 1923 yılında Cumhuriyetin ilanıyla bu mahkemeler kaldırılmıştır (Erçin, 2015: 15-23).

5. VERGİ YARGISINDA GÖREVLİLER

Osmanlı vergi yargısında; kazasker, naib, kadı, bilirkişi, arabulucular görev yapmaktaydı.

5.1. Kazasker

Kazasker bugünkü anlamda Adalet Bakanı görevini yapan kişidir. Eğitim ve yargı işlerinden sorumludur (Şensoy, 2018:53-86). Kazaskerlik makamı Osmanlı'da ilk kez I. Murad döneminde kurulmuştur.

Kazaskerler; kadı ve müderrislerin tayin işleriyle ilgilenmişlerdir. Kazaskerlerin bu idari görevi 16.yy'da Şeyhülislam devredilmiştir. Kazaskerler, haftanın Salı ve Çarşamba günleri harici diğer günlerde, kendi konaklarında divan üyelerini topar ve yargı davalarına bakarlardı. Hem askeri kişilerin hem de kamu görevlilerinin davalarına bakarlardı. Davalara Rumeli Kazaskerinin bakması bir kuraldı, ancak iş yoğunluğu olduğunda Anadolu Kazaskeri de davalara bakabilirdi (Yurtseven ve Şahin, 2016:159-206).

5.2. Naib

Naib, Osmanlı Devleti'nde kadının yardımcısı olduğu gibi kadı yerine de görevlendirilmiştir. Belirli sürelerle atanmışlardır. Medrese eğitiminden geçmekle yükümlü tutulmuşlardır. Kadı tarafından atanmışlar ve onlar tarafından görevlerinden alınmışlardır. Ancak şer'iyeye sicillerinden görüldüğü gibi reaya tarafından da bazı kimselerin naib olarak atanması istenebilmekteydi. Naiblerin, **görev yaptığı yöre halkından olmaması** şartı, 1838 yılında kabul edilen **Tarik-i İlmiyeye Mahsus Ceza Kanunname-i Hümayunu** ile kaldırılmıştır. Kararları, kadılar tarafından denetlenmiştir.

III. Selim döneminden itibaren adli teşkilattaki bozulmayı önlemek için çeşitli düzenlemeler yapılmışsa da başarılı olamamıştır. Tanzimat dönemiyle beraber naibler kadıların yerini almaya başlamış ve hakimler naib sıfatıyla anılmaya başlamışlardır. Cumhuriyet dönemiyle beraber hem şer'iyeye mahkemeleri hem de naiblik kurumu kaldırılmıştır (Kayar, 189-234).

5.3. Kadı

Kadılar, padişah tarafından atanmıştır ve görev süreleri 16. yy.'da 3 yıl iken, 17 ve 18. yy.'larda 20 ay olarak belirlenmiştir (Kundakçı, 2019: 43-72). Özlük işleri, merkezdeki Kadı askerlik makamı tarafından yapılırken 16. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Şeyhülislam ile Sadrazam tarafından yapılmaya başlamıştır. Kadılar, Kadı askerlik dairelerinde "**Ruznâme Akdiye**" denilen defterlerde kaydedilirdi. Daha sonraları bu deftere "**Tarik defteri**" denilmiştir. Deftere kaydedilmeyen kadıların elindeki berat hükümsüzdü. Kadılar; yargıç, noter, belediye başkanı ve vakıf müfettişi olarak görevlendirilmişlerdir. Ayrıca; vergi tahsili, vergi denetimi, Padişah emir ve fermanlarının sicil-i mahfuzda kaydedilmesi ve halka ilan edilmesi, sanatkâr ve esnafın kontrolü, fiat tespiti, lonca kontrolü gibi çok çeşitli görevler de yapmışlardır (Doğan, 2019:34-40).

Osmanlı'da Padişah Fatih Sultan Mehmet döneminde, **Sahn-ı Seman** medreselerinin kurulmasıyla kadıların bu medrese eğitimlerinden geçmeleri şart koşulmuştu. 1838 tarihli Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnamesi ile sınava tabi tutulmaları şartı getirilmiştir. 1854 yılında Şeyhülislâm Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi döneminde **Muallimhâne-i Nüvvâb** (hukuk fakültesi) kuruldu ve kadıların buradan mezun olmaları şartı getirildi. 30 Temmuz 1914 tarihinde; bir kimsenin kadı olabilmesi için öncelikle 25 yaşını bitirmiş olması gerekiyordu. Daha sonra bir haftadan fazla hapis cezasını gerektiren suç işlememiş olması, hukuk fakültesinden mezun olması ve Mecellenin 1792 ve 1793. maddelerinde belirlenen niteliklere sahip olması gerekiyordu (Avcı, 2016: 33-58).

Kadı, hükümlerini şeriat ve örfî hukuk kanunlarına göre verirdi. Kadıların hüküm sahalarını belirlemek kazaskerlerin yetkisine bırakılmıştı. Kadılar hükümlerini verirken fıkıh kitaplarından ve kanunnamelerden faydalanırlardı. Resmi bir mahkeme binası yoktu. Yargılamalar, Kadı'nın konağında yapılıyordu. 1837 yılından sonra İstanbul'da resmi bir bina kurulmuştur.

Mahkemelerde dinleyici ve tanık bulunurdu. Duruşmalar herkese açık yapılırdı. Kadı, kendi yargı çevresindeki davalara kanuni sebepler haricinde bakmaktan kaçınmazdı. Kanuna uygun hareket etmeyen kadılar fermanlarla uyarılırdı. Halk kanun dışı durum ve olayları *Divan-ı Hümayuna* şikâyet edebilirdi.

İslam hukukunda mahkemede sadece bir hâkim vardır, hakemler heyeti yoktur ve yargılama herkese açık olarak yapılır. Kararı kadı verir ve bilmediği konularda bilirkişinin görüşüne başvurur. Ancak istişare taraflar huzurunda yapılmaz. Duruşma gün ve saatine kadı karar verir. Osmanlı'da kadılar duruşma gününü genelde iki gün seçerlerdi. Geceleri de meşhut suç duyuruları yapılırdı. Kişiler mahkemeye doğrudan başvurabilirdi. Bazen kadının yerel yöneticilerden davaya bakması için ferman alındığı görülmüştür. Sanık suçunu itiraf ederse kayıt altına alınır, ifadesini değiştirir ya da kabulden kaçınırsa şer'î kurallara göre *had cezaları*²¹ almazdı. Önemli davalarda iki şahit ifadesine başvurulurdu. Miras davaları dışında şahitler yemin etmez, ancak bazen belli davalarda şahitlik alınır. Bazen yalancı şahitlik yapanlar da görülmüştür. Yalancı şahitlik yapanlara "*tazir*" cezası verilirdi. Davacı iddiasını şahit ya da somut delillerle kanıtlayabilirdi. Şahitler yemin etmezse yemine davet edilir ve yemin edilirse dava sonuca bağlanırdı. Kadı kararlarını; yazılı hukuk kurallarına, örf ve âdet kurallarına, kendi kanaatine ve çıkar dengesine göre verirdi. Dava kararı iki nüshaydı, biri davacıya verilirdi. Mahkeme kararları ciltlenerek mahkemede koruma altına alınır. Sicil defterinde merkezden gelen hükümler, narh listeleri gibi belgeler bulunur ve bu resmi defteri kadı halefine devrederdi.²² Eğer davacı, davasını şahitler veya deliller ile ispat ederse haklı bulunurdu. Davalı yemin ederse dava lehine sonuçlanırdı. Davalı yemin etmezse dava, davacının lehine sonuçlandırılırdı. Kadı, soy bağıyla bağlı olduğu birinci derece yakınlarının mahkemesinde hüküm veremezdi. Duruşmaya katılmayan taraf aleyhine karar veremez ve duruşmada tarafların öneri ve taleplerini dinlemekten kaçınmazdı. Kadı sadece yeminle yetinmez, gerektiğinde keşfe çıkardı. Verdiği hükümler kesindi ve derhal sicile kaydedilirdi.

Merkezde bir de yüksek memurların miras taksimlerine Kadı'nın *Divanı Hümayun*'a intikal eden mahkeme kararları; veziriazamın ikinci divanında veya kazaskerlerin divanlarında da görüşülebilirdi. Bu divanlar, temyiz mahkemesi olarak görev yaparlardı. Kadılar görevlerini kötüye kullanırlarsa soruşturmaya tabi tutulurlardı.

Kadılar davalarda bağımsız karar verebilirlerdi. Kadı yargı işlerinde mutlak bağımsızdı. Hiç kimse kadı hükmü olmaksızın cezalandırılmaz ve infaz edilemezdi. Bazen kadının bağımsızlığına mahalli halkın önde gelenlerinin engel olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda bazı şehir ve kasabalardaki müteferrika ve dergâh-ı âlî çavuşlarının, mahkemelerin işlerine karışıp halka eziyet ettikleri ve soydukları bilinmektedir (Doğan, 2019:34-40).

Kadıların vermiş olduğu kararlara ilişkin şikâyetlerin, yöre halkının toplu başvurusu ile ya da davalının bizzat kendisinin başvurusu ile yapıldığı görülmektedir. Hatta imzalı bir dilekçe ile divana da yapıldığı görülmektedir. Şikâyetler merkezden gönderilen müfettişlerce incelenmiştir. İnceleme sonucuna göre; görevden alma, yer değişikliği, sürgün ve kürek cezası gibi cezalar verilmiştir. Şayet şikâyet haksızsa şikâyetçilerin İstanbul'da cezalandırıldığı görülmektedir.

Bağımsız ve tarafsız bir yargı düzeni sağlamak için *şühudü'l hal uygulaması* yapıldığı görülmektedir. Toplumda dürüst olarak tanınan, hukuk uzmanlığı olan kişiler, duruşmalara katılarak hem hakimlerin bağımsız ve tarafsız olup-olmadığını denetlemişler hem de hâkime yapılacak dış müdahaleleri önlemişlerdir. Şühudü'l hal uygulaması, günümüzde bazı ülkelerde uygulanan *jüri sistemine* benzetilebilir. Ancak jüri karara doğrudan etki ederken, şühudü'l hal heyetinin böyle bir yetkisi yoktur. Şühudü'l hal heyeti, bazen davanın taraflarına göre oluşturulmuştur. Şayet dava konusu ulemayı ya da askerleri ilgilendiriyorsa bu kesimlerden kişilerin heyette yer alması sağlanmıştır. Heyet üyeleri kadı olmak için aranan şartlara sahip kişilerden seçilmiştir. Ancak müslüman olmaları şartı aranmamıştır. Heyet adil yargılamada önemli rol oynamıştır. Heyetin denetim ve kontrol yetkisi vardır, ancak jüri, hâkim yardımcısı gibi çalışmaktadır (Turgut, 2018).

5.4. Bilirkişi (Ehl-i vukûf, Ehl-i hibre)

Kadı, kendi mesleğinin gerektirdiği hukuki bilgi ile çözülmesi mümkün olmayan konularda daha sağlıklı kararlar alabilmek için bilirkişiye başvurabilirdi. Bu kişiler, duruşma salonunda bulunan özel ve teknik bilgisi olan kişiler olurdu. Bu kapsamda duruşmaya konu olan olayın çözüme kavuşturulması açısından

²¹ Kuran-ı Kerim'de belirtilmiş Allah'a karşı işlenen suçlara verilen değiştirilemez ceza.

²² Kadıların verdikleri tüm kararlar; "Şer'iyye Sicilleri, Kadı Defterleri, Mahkeme Defterleri ve Zapt-ı Vekayi Sicilleri" şeklinde isimlendirilen defterlere yazılırdı. Evlenme, boşanma, alış-satış, nafaka, cinayet gibi olayları içeren defterlerin bir kısmına Sicil-i Mahfuz denilir. Ferman, mektup, emir gibi belgeleri içeren diğer kısmı ise Sicil-i Mahfuz-ı Defterlu olarak isimlendirilir. Bkz. Mehmet Beşirli; 385 numaralı Harput şer'iye sicili'nin tanıtımı ve Osmanlı şehir tarihi açısından önemi, https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000421.

özel ve teknik bilgiye sahip olan kişilere bilirkişi denilebilir. Şer'iyye sicillerinde kadının bilirkişiye başvurarak olayı karara bağladığı örnekler çoktur. Örneğin, Sava adlı bir gayrimüslimin, kendilerine bozuk havyar sattığını iddia eden Lefter, Vasil ve Pirişkeva isimli gayrimüslimlerin açtıkları davada havyarın bozuk olup-olmadığını konunun uzmanı bilirkişiler belirlemiştir. Kadı, ispat vasıtası olarak bilirkişinin şahitliğiyle de yetinmeyip keşfe de gidebilirdi. Mahkemece gerçekleştirilen keşifler kamuya açıldı (Doğan, 2019:34-40).

Şuhûdü'l-hâl listesinde bulunan şahitler, hukuki uyumsuzluğun sadece şahitleri değil, aynı zamanda davanın gözlemcileridir. Şahitler, **bilirkişi, naip ve kâtip, imam, müezzin, kazaz, hallaç, sarraç ve kasaplar** gibi toplumda saygınlığı kabul edilen kişilerdir. Daha çok ticaret zanaat, maliye ve arazi ile ilgili davalarda kadının görüş aldığı kişilerdir (Doğan, 2019:34-40).

5.5. Arabulucular (Muslihûn)

Osmanlı Devleti'nde Arabulucular (Muslihûn), davanın tarafları arasında sulh anlaşması yapılmasında önemli rol oynayan kişilerdir. Başka bir deyimle arabuluculuğun karşılığı olarak Osmanlı, muslihûn kelimesini kullanmıştır. Hukuki anlamda, barışı sağlayan, uzlaştırıcı anlamına gelen bir kelimedir. Muslihun kurumunda gönüllük esastır. Muslihûn, tarafların akrabası, komşusu, arkadaşı da olabilir. Seyyid ve hac veya hacı gibi dini unvanların yanı sıra ağa gibi askeri unvanlara sahip kişiler de olabilir. Bu kişiler; iyi ahlak sahibi, eğitimi yönü olan, toplumda saygınlığı ve güvenilirliği olan kişilerdir. Şer'iyye sicil kayıtları tarandığında kayıtlarda muslihûn kelimesinin çok fazla geçtiği anlaşılmıştır. Davalarda muslihun'a başvurularak davaların barışçıl yöntemlerle çözülmesi amaçlanmıştır (Öğüt ve Küçük, 2015: 49). Muslihûn ile çözüme bağlanan hukuki meselelerin ilerleyen zamanlarda yerine getirilmediği durumlarda taraflar kadıya başvurabilirlerdi. Kadı; sulh akdinin gereğinin yerine getirilip-getirilmediği konusunda şahit talep ederdi ve bu şahit de Muslihûn olurdu. Osmanlı'da, Muslihûn'un yargı merci olarak kabul edilmediği, ancak uyumsuzlukları çözüme bağlamada bu kanalın kullanıldığı gözlemlenmektedir. Muslihûn yardımıyla yapılan sulhun, Osmanlı Ceza hukukunda yerini aldığı şer'iyye sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır (Türkmenoğlu ve Göklü, 2020:155-162).

6. MAHKEMELERİN KABUL ETTİĞİ DELİLLER

Osmanlı mahkemelerinde davacı ve davalıların beyanları önem taşır. Bu beyanların doğruluğu ispat araçları ile kanıtlanırdı. Suç fiilinin kim tarafından, ne şekilde işlendiğinin ortaya çıkarılması için başvuru tüm yollara "**beyyine** (delil)" denilmektedir (Kundakçı, 2019:43-72).

Şer'i mahkemeler; **ikrar, şahitlik ve şuhûdü'l-hâl, kefil, yemin, yazılı belge, kadının kanaati, keşif, kasame, karine** ve **muhtesibin kadıya ilettiği bilgileri** delil olarak kabul etmektedir (Kariev, 2016). 15 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nde kişilerin tekalif-i örfiye vergilerini ödediklerini ispatladıkları belgeler vardır (Akbaş, 2019). Mecellenin kabul ettiği deliller; **şahitlik, ikrar, tevatür, yazılı delil, kesin karine ve yemindir**.

6.1. İkrar

İkrar, kişinin kendisi aleyhine bir olayı itiraf etmesi demektir. Osmanlı'da ikrarın bir hukuki delil olarak kabulü Kur'an-ı Kerime, sünnete, icma ve kıyasa dayanır. İkrar, mahkemede kadı veya iki adil şahit önünde yapılmaktaydı.

6.2. Şahitlik ve Şuhûdü'l-hâl

Mahkemede sunulan beyyinelere göre açılan davalarda kadı tarafından karar verilir. Trabzon sicilinde²³, dava esnasında davacıya beyyine ile iddiasını kanıtlamaya ilişkin süre verildiğine ilişkin örnekler rastlanılmaktadır. Örneğin, kadı, Kalviro ve Eleni arasındaki mülk satışıyla ilgili davada kanıt getirmesi için Eleni'ye beş gün süre vermiştir. Bu süre içinde kanıtı mahkemeye sunmazsa evin Kalviro'ya bırakılabileceğini belirtmiştir.

Kabul edilen şahitlik türü sözlüdür. Çünkü yazılı yapılan şahitliğin tahrif edilmesi her zaman mümkün olabileceğinden, mahkemeler tarafından ispat aracı olarak kabul edilmemiştir. Yazılı yapılan şahitliğin beyyine olarak kabul edilebilmesinin ön koşulu iki kişinin şahitliğidir (Kundakçı, 2019:43-72).

²³ En erken tarihli siciller, Bursa, Edirne, Rodosçuk ve Trabzon kazalarına ait siciller en erken tarihli kayıtlardır. Trabzon kazasının ilk defteri 1815 numaralı şer'iyye sicilidir. Bu sicil, 92 varaktır ve defterde 871 kayıt tespit edilmiştir. Yani her varağa 9 ya da 10 kayıt düşmektedir. Kayıtlar, Hicri 962-966 yılları arasında olduğundan Miladi takvime göre M. 1557-1558 tarihlerinde düzenlenmiştir. Bkz.: Sibel Kavaklı Kundakçı, Osmanlı mahkemesi: Trabzon örneğinde (1557-1558), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2019; (27): 43-72.

Şahitlik, hâkim huzurunda ve dava taraflarının önünde gerçekleştirilir. Tarafların önünde şahitlik yapan kimseye “*bet aygak*”, arkasında şahitlik yapana ise “*surt aygak*” denilmiştir. Müslüman olan, buluşa eren, namaz kılan, oruç tutan, ruhi bir hastalığı olmayan kişiler şahit olarak kabul edilmiştir. Yakın akrabaların, hapiste yatanların, kumarbazların, sünnet olmayanların şahitliği kabul edilmemiştir (Kariev, 2016).

6.3. Kefil

Kefillik, bir kişinin, bir suçun işlenip-işlenmediği konusunda, asıl borçlunun alacaklıya karşı sorumluluğuna katılmasıdır. Osmanlı mahkemelerinde kabul edilen önemli delil araçlarındandır.

6.4. Yemin

Yemin, sadece Allah’ın adını anmakla gerçekleştirilmekteydi. Davalının yemin etmemesi *nükûl* olarak adlandırılmıştır. *Nükûl*, davacının haklılığını, davalının ise haksızlığını kanıtlayan bir delil olarak görülmüştür.

6.5. Yazılı Belge

Osmanlı Devleti’nde, “*hücce-i hattıye*”, “*vesîka*”, “*sahîfe*”, “*varaka*”, “*hatt*”, “*sakk*” gibi sözcükler yazılı belge anlamını taşır. Yazılı belge, olayları ispata elverişli, imzalı ve mühürlü hükme dayanak teşkil eden belgelerdir. Her türlü yazılı belge ispat aracı olarak kabul edilmemiş, sadece belirtilen nitelikleri taşıyanlar belge olarak kabul edilmiştir. Kanunların uygulanmasında yalancı şahitliğin getirdiği olumsuz etkiler ve tezkiye kurumunun bunu önlemeye yeterli olmaması, hukukla ilgili işlem ve olayların yazıyla kayıt altına alınmasını sağlamıştır. *Mecelle*’de bir belgenin yazılı delil olarak kabul edilmesinde en önemli kriter, yalan ve sahtecilik şüphesi taşımamasıdır. Bu bağlamda senetler, tüccar defterlerindeki borç kayıtları, sultanlara ait berat belgesi ve padişahlık defteri kayıtları ve mahkeme sicilleri yazılı belge olarak kabul edilen belgelerdendir. Tüccarlar arasında kullanılan senetler bu niteliği taşıyorsa kabul edilmiş ve ticari davalarda önemli deliller arasında yer almıştır. *Berat-ı Sultanî* genelde atama ya da bazı muafiyetlere ilişkin üzerinde padişahın tuğrasını bulunduran belgelerdir. Bu belgeler, *Divân-ı Hümayun*’da kayıt altına alınır ve korunurdu. Bu belgelerde hile ya da uydurmaya başvurular hakkında ağır cezalar öngörülmüştür. *Defter-i Hâkânî*, padişahın tapu, arazi ve tımar kayıtlarının kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerde bulunan kayıtlarda yalan ve hile şüphesi bulunmadığından tek başına hükme esas alınabilmiştir. Mahkeme sicilleri kesin delil olarak kabul edilmiştir (Akman, 2024:375-376).

6.6. Muhtesibin Kadıya İlettiği Bilgiler

Muhtesib²⁴, kamu haklarının ihlali ile ilgili davalara bakardı. Muhtesibin, müslüman olması ve ahkâm-ı şer’îyeyi yerine getirme şartlarına sahip olması gerekirdi.

7. SUÇ ve CEZALAR

Osmanlı Devleti’nde suç ve ceza kanunları en gelişmiş bir şekilde Kanuni Sultan Süleyman döneminde uygulanmıştır. Ceza kanunları suç türüne göre sistematize edilmişti. Halbuki, II. Mehmet ve II. Beyazıt dönemlerinde ceza kanunları suçlara uygulanacak ceza türlerine göre sistematize edilmiştir. Başka bir deyişle Kanuni döneminde, suçlulara suçun niteliğine göre cezalar verildiği görülmektedir (Yılmaz, 2017:533-554).

Müsâdere, devletin bir mala ceza ve tedbir amaçlı el koymasındır. Müsâdere, önceleri devlet malını zimmetine geçirenlere ve isyancılara uygulanan mali bir ceza niteliğindeyken, zamanla, merkezi yönetime siyasi ve ekonomik menfaat sağlamak amacıyla başvuru bir araç haline gelmiştir. Malına el konulan kişiler ya idam edilmişler ya da kendilerinin vefat etmesi beklenmiştir. Ayrıca devlet görevlilerinin edindikleri mal, para vb. varlıkların şahsa değil kişinin işgal ettiği makama ait olması şeklinde bir görüş de vardır. Bu görüşe göre, devlet görevlisinin vefatı durumunda, görevi sırasında edindiği bu malların devlete devredilmesi gerekir. Hangi malların müsâdere altına alınacağını *baki kulları* tespit eder. Müsâdereye alınan kişinin, malları korumakla görevli olanların ya da bu malların yerini bilenlerin, gerek duyulduğunda hapis cezasına çarptırılması ya da soruşturmanın baskı ile yaptırılması gibi yollara da başvurulduğu görülmüştür. Harp dönemlerinde ve büyük savaş bozgunları sırasında müsâderenin Osmanlı’da sıklaştığı görülmektedir. Padişah II. Mahmut, ayan sınıfının yok edilmesi için ayan sınıfının mallarını müsâdere etmiştir. Hem toplumdan hem de devlet yöneticilerinden sürekli eleştiri alınması nedeniyle, 1839 tarihli

²⁴ Muhtesip, Osmanlı Devleti’nin mali politikalarını uygulayan ve vergiyi alan yetkili kişileridir. Verdikleri kararlar derhal yerine getirilir ve kadıya danışılmazdı.

Tanzimat Fermanı ile müsadere uygulaması kaldırılmıştır. Tanzimat fermanıyla hiçbir kimsenin malına mahkeme kararı olmaksızın el konulamayacağı hükmü uygulamaya girmiştir (Şensoy, 2018:53-86).

7.1. Kanuna İtaatsizlik /Görevi Kötüye Kullanma Suçu

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar İslam inancı gereği Halife'ye ve Sultana itaat etmenin devleti ayakta tutacağı anlayışındaydılar. Bazı devlet görevlilerinin kanuna itaatsizliklerini, diğer bir deyişle, görevi kötüye kullanmaları suçunu işlemeleri, onların bu inancını sarsmıştır. Görevi kötüye kullanma suçunu işleyenlere bir örnek; 23 ay Kula kadılığı yapan Mehmet'in halktan fazla akçe aldığı için merkeze şikâyet edilmesidir. Selanik'in Gradyud adlı köyünde naip Ayazıoğlu, kadı ile anlaşarak köylüden çeşitli bahanelerle zorla para almış ve bu nedenle Ayazıoğlu, köylüden aldığı tüm paraları iade etme ve İstanbul'a sürülmeyle cezalandırılmıştır.

Osmanlı tarihi boyunca zimmetine mal geçirme vakalarına rastlanılmıştır. Örneğin, Uşak ilinde, Kadı Ahmet, kendisini kürekçi, lağımçı olarak göstermiş ve üzerine mal geçirmiştir. Kadı Ahmet, zimmetine geçirdiği parayı ve hububatı halka verme ve görevden alınma ile cezalandırılmıştır. Manisa ilinde kadıların köy köy dolaşıp köylüden *devr vergisi* adı altında akçe toplamaları halkı müşkül duruma bırakınca, devlet *devr* adıyla vergi toplanmasını yasaklamıştır. Alanya kadısının, yürürlükte olmamasına rağmen halktan *kan parası* aldığı iddiasıyla suçlandığı görülmüştür. Bunun üzerine kadı, halktan aldığı tüm parayı sahiplerine geri vermekle cezalandırılmıştır. Vergi konusunda sıkıntı yaratan kadılar olunca bunlar görevlerinden alınmış, yerlerine naibler atanmıştır. Tırhala sancağındaki Alasonya kadısının, Kütahya'daki Elmalı kazası Eflak ve Acare kadılarının görevlerini kötüye kullanmaları neticesinde görevlerinden azledildikleri görülmektedir.

Halktan toplanan vergi, vakıf hizmetlerinde kullanılırdı. Bu hizmetlerde bazı ilmiye mensuplarının yolsuzluk yaptıkları görülmüştür. Devlet genelde bu suça sürgün cezasıyla cevap vermiştir (Kars, 2020: 347-368).

7.2. Yolsuzluk (Rüşvet, İltimas, Sahtekarlık)

16. yy. sonlarında devletin yaşadığı mali bunalım dar gelirli devlet yöneticilerini zorda bırakınca yolsuzluk yaygınlaşmıştır. Bu dönemde denetimlerin yetersiz kalması, bürokrasinin ağır işlemesi, cezaların caydırıcı olmaması gibi nedenler rüşvet vakalarını artırmıştır. Ayrıca kamu görevlerine liyakatli kişilerin değil paralı kişilerin atanması da rüşvet olaylarını artırmıştır. Rüşvet tespit edildiğinde verilen cezaya görevden azil ya da idam olmuştur. Bazen de kadıların görevlerini rüşvet alarak devam ettirdikleri gözlemlenmiştir. Örneğin Danişmendlü kadısı, davalıdan 2500 gurus rüşvet alarak davayı davalı lehine sonuçlandırmıştır. İznik'te Şeyh Mürsel, rüşvet suçu nedeniyle Bursa'ya sürgüne gönderilmiş, ancak daha sonra cezası iyi hal nedeniyle affedilmiştir.

İltimas, tavsiye, rica, kayırma ve tutma anlamlarına gelmektedir. Koçi Bey risalesinde, hatırın her işe karıştığını, liyakat sahibi olmayanlara hatır gözetilerek mevkiler verildiği, bu işlerin haris ve tama sahibi olanlar tarafından yapıldığını yazmıştır.

Sahtekarlıkların yapıldığına ilişkin de birçok örnek vardır. Örneğin, Kayseri kadısı naipliğine Mevlana Abdullah'ın tavsiyesiyle Mevlâna Yusuf atanmıştır. Kadılar görevlerini naibler aracılığıyla yerine getirmeye başlamışlardır. Bu durum haksız görevlendirmelere zemin hazırlamıştır. Bazı mahkeme katipliği görevi yapan muhızrlara medrese eğitimi almadıkları halde kadılık ve müderrislik görevleri verilmeye başlanmıştır. Bu durum medrese eğitimi aldığı halde *suhtelerin*²⁵ işsiz kalmasına yol açmıştır. Devlet, ilim yoksunu kişileri görevden alarak başka bir yere sürerek bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Örneğin Balıkesir'de Diyarbekrî Seyyid Ahmed, kendini ulema reisi olarak tanıtmış ve halkı aldatmıştır. Diyarbekrî Seyyid Ahmed, halkın halkın şikâyeti ile Balıkesir'den sürülmüştür (Kars, 2020: 347-368).

7.3. Görevi İhmal/ Kötüye Kullanma

Görevi ihmal suçunu işleyenler sürgün, hapis ve azil cezalarına çarptırılmışlardır. Örneğin, Muhzır Ahmed, mahkeme kayıtlarında oynamış ve halka zarar vermiştir. Ulak kadısı Abdülbaki hüccet akçası adıyla para alma, cebren vergi talep etme ve cebren bazı emlak ve erzakı zimmetine geçirme suçlarıyla *Divan-I Hümayuna* gönderilmiştir. Bazı kadıların mahkemelerde adil davranmadıkları görülmüştür. Örneğin karısından boşanan bir kadı, eski karısının bulunduğu yerdeki kadının yardımıyla, eski karısının evini bastırıp eşyalarına zarar verince, şikâyet üzerine her iki kadı da görevlerini ihmal suçuyla ordu nezdinde yargılanmışlardır.

²⁵ Medrese talebesi.

Kadının görev yerine gitmeyerek yerine vekil tayin etmesi görevi ihmaldir. Bazı kadınlar görev yerini terk ederek bir nevi düzenin bozulmasına sebebiyet vermişlerdir (Kars, 2020: 347-368). Kadınların bu şekilde görevlerini kötüye kullandıklarına dair şer'iyeye sicillerinde pek çok kayıt bulunmaktadır.

7.4. Para Cezaları

Osmanlılar, 16. yy. başlarında suçların cezalandırılmasında büyük ölçüde para cezalarına dayanan bir sistem geliştirmişti. Elde edilen gelirin büyük bir çoğunluğu yerel yetkililere gidiyordu. 17. yy. sonrası yükselen enflasyon sabit olarak belirlenen para cezalarının etkinliğini azaltınca Osmanlıların son dönemlerinde para cezasına olan bağımlılıklarını azaltmıştır. Osmanlılar yolsuzluğu kontrol edebilmek için yerel askeri ve idari yetkililere elde edilen para cezaları ve vergi gelirlerinden pay vermeye başlamışlardır. Para cezalarının kullanımının azalmasının diğer nedeni, büyük bir sosyo-ekonomik değişim geçiren Osmanlı toplumunda, para cezalarının maliyetinin artmasıydı. Para cezalarının enflasyon nedeniyle gerçek oranlarının düşmesi nedeniyle, para cezalarının suçluları caydırma yeteneği düşmüştür.

17.yy.'da yaşanan mali dönüşüm, para cezaları uygulamasını iyice karmaşılaştırarak, gelir elde etme sisteminin değişimine yol açmıştır. Devlete ait olan tımar, zeamet ve has gibi birçok mülk, özel girişimcilere açık artırma ile satılmaya başlamıştır. İltizamlar, başlangıçta bir ya da üç yıllık süreler arasında verilirken, ilerleyen zamanlarda, ömür boyu verilmeye başlandı. Mültezimler, para cezalarını tahsil etmeye başladı. Bu dönüşümün en önemli sebeplerinden birisi Osmanlı'nın iltizam müessesesinin, özellikle taşrada, resmi devlet memurları dışında yeni gelir toplayıcılarının ortaya çıkmasına neden olmasıdır. İltizam, daha çok zenginlere verildi ve yerel halkın vergi yükü ağırlaştı. Ayrıca, iltizam elde edenlerin sayılarının artması, kıt kaynaklar üzerinde rekabete ve halkın aşırı sömürülmesine yol açmıştı.

8. VERGİ DAVALARINDA SAVCI GÖREVİNİ YAPAN BAŞBAKİ KULLARI

Osmanlı Devleti'nde *Başbâkî Kulu*, hem gelir tahsilatıyla hem de gelir denetimi ile sorumlu olan kişiydi. Başbaki Kulları, devlet hazinesine borçlu olup da borçlarını ödemeyenleri, zimmetlerine para geçirenleri takip eder ve denetlerlerdi. Osmanlı mali teşkilatında en önemli mali teşkilat olarak karşımıza çıkan *Başbâkî Kulluğu*, doğrudan defterdarlığa bağlı 5 daireden biriydi ve kendisine bağlı 60 memur vardı ve *miri katibleri* kendilerine yardım ederdi. Bu memurlar da *Bâkî Kulları* olarak isimlendirilirdi. Bu kullar, ölen zenginlerin mallarının tespitinde görev yaparlardı. *Başbâkî Kulluğu* müessesesinin her ne kadar Yavuz Sultan Selim döneminde kurulduğu söylene de bu konuda herhangi bir somut belge yoktur (Marufoğlu ve Gökbnar, 2021:1-22).

Başbâkî Kulları, vergi davalarında, Savcı olarak görev yapmışlardır. Vergi borçlularını ve devlet malını zimmetine geçirenleri gözaltına almışlardır. İstinaf ve temyize gitmeyen mali davaları çözümlenmişler, başka bir deyişle, ilk derece mahkemesi gibi görev yapmışlardır. Yoklama, vergi incelemesi ve teftiş gibi vergi denetimi ve mali denetim görevlerini yapmışlardır. *Başbaki Kulları* aynı zamanda görevini kanuna uygun bir şekilde yerine getirmeyen maliye memurlarını da denetlemişler, suçlu olanları sorgulayıp kendi konaklarında gözaltına almışlardır. Öyle ki gözaltına aldıkları maliyeye borçlu olan kişileri, bu borçlarını ödeyinceye dek zapt etmişlerdir (Tabakoğlu ve Taşdirek, 2015: 93-94). *Başbâkî Kullarından* bazıları dönem dönem vezirliğe terfi ettirilmiştir (Marufoğlu ve Gökbnar, 2021:1-22). Özellikle 18. yüzyıldan itibaren bu müessese, oldukça rağbet görmüş ve defterdarlığın en önemli memuriyetlerinden biri olmuştur (Tabakoğlu ve Taşdirek, 2015: 93-94).

Murakabe Kurulu, *Başbâkî Kulluğu* ile ilgiliydi ve yolsuzluk yapanlar hakkında idam cezası gibi ağır cezalar verme yetkileri bulunmaktaydı. 1833 yılında Cizye, *Başbâkî Kulluğu* ile birleştirilmiş ve vergi mahkemelerinin öncüsü olmuştur. *Başbâkî Kulluğu* sistemi, 16.yy'ın 2.yarisından 1838 yılına kadar görevini sürdürmüştür. Diğer bir deyişle, yaklaşık 250 yıl Osmanlı Devleti'nin mali yönden denetlenmesi görevini yürütmüşlerdir. 1839 Tanzimat ilanı ile *Başbâkî Kullarının* denetim görevleri maliye müfettişlerine verilmiştir (Yılmaz, 2019: 11-22). 25 Temmuz 1879 tarihli "*Teftiş Muamematı Maliye Nizamnamesi*" ile *Maliye Teftiş Kurulu* kurulmuş olup mali denetim görevi bu kurula verilmiştir.

9. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti'nde yargı teşkilatı içinde vergi uyuşmazlıklarını çözen ayrı bir mahkeme kurulmamış, devletin tek hâkimi görünümünde görev yapan kadınlar diğer tüm davaların yanı sıra vergi davalarına da bakmışlardır. Kadınlar vergi uyuşmazlıklarını İslam hukuk prensiplerine göre ele almış ve çözüme kavuşturmuşlardır. Tanzimat döneminde Batılı anlayışta yenilenme çalışmalarıyla günümüz anlamında vergi yargı kurumları oluşturulmaya başlanmıştır. Bu dönemde; şer'iyeye mahkemeleri şeyhülislama, nizamiye ve ticaret mahkemeleri Adliye Nezaretine, cemaat mahkemeleri ruhani teşkilatlara, konsolosluk

mahkemeleri de konsolosluklara bağılı olarak görev yapmışlardır. Yeni yargı kurumlarında yabancı yargıçların da bulunması ve devletin yargıçları yetiştirmede medreseler dışında bir kuruma sahip olmaması, yargı bağımsızlığı ilkesinin zedelenmesine yol açmıştır. Yargı sisteminde söz konusu olan düalist yapının kaldırılması konusunda başarılı olunamamıştır. Çünkü bu yenileşme çabaları, devletin temel yapısında bir değişikliğe yol açamamıştır. Kapitulasyonlar kaldırılamamış, konsolosluk mahkemeleri devam etmiş, şer'î mevzuatın muhatabı Müslümanlar olarak kabul edilmiş ve gayri müslimler bu mevzuata tabi olmaya zorlanmamışlardır. Ayrıca kurulan eyalet meclislerine yargılama görev ve yetkisi verilmemiştir. Şura-yı Devlet'in kurulmasıyla vergi yargı teşkilatının temelleri sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akbaş, M. (2019). *15 numaralı amasya şer'îye sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. (18302), SB Enstitüsü, İnönü Üniversitesi.
- Akman, A. (2024). Mecelle'de ispat hukuku. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32(1), 355-389.
- Aykut, İ. (2011). *Osmanlı'da iktisadi suçlara bir örnek: ondalık ağnam uygulamasında sayıcı ismail ağa'nın yolsuzluğu*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. (280045), SB Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi.
- Avcı, M. (2016). Mecelle'ye göre hakimin nitelikleri ve yargılama etiği. *TAAD*, 7 (27),33-58.
- Beşirli, M. (2019). 385 Numaralı Harput Şer'îye Sicili'nin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10(10), 3-25. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000421.
- Çanlı, M. (2016). İşgal ve hukuk: işgal dönemi Osmanlı hükümetlerinin çıkardığı hukuki metinler ve bu metinlerde işgal güçlerinin etkisi (1918-1922). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 1465-1481.
- Çeken, Ç. K. (2015). "İstanbul ahkâm defterlerinde yer alan tarımsal faaliyetlerle ilgili hükümlerin tahlili (1800-1875). *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20 (32), 155-190.
- Doğan, K. C. (2019). Osmanlı devleti klasik çağında kadılık kurumu ve fonksiyonları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 6 (4), 34-40.
- Erçin, A. (2015). Osmanlı devleti'nde kadı ve şer'î mahkemeler. *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 15-23.
- Gedikli, F. (2005). Osmanlı hukuk tarihi kaynağı olarak şer'îyye sicilleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5),187-214.
- İmamoğlu, H. V. (2014). 19. yüzyılın başında Osmanlı adliye teşkilatının yenilenme sürecine medeniyet algısının etkisi. *Studies of the Ottoman*, 4(7), 1-17.
- Kanberoğlu, N. (February, 2021). Meclis-i Vükela tarihi. *Journal of History School (JOHS)*, 14 (L), 145-174. <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.48887> .
- Kariev, A. (2016). *Asya'da islâm yargı teşkilâtı ve işleyişi (1709 -1876 Hokand Hanlığı ve 1865 -1928 Rus işgali süreci örneği)*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. SB Enstitüsü, Marmara Üniversitesi.
- Kars, R. (2020). Osmanlı Devleti'nde İlmiye Mensuplarına İlişkin Yozlaşmanın Mühimme Defterlerindeki Yansımaları. *Mecmua*, (10), 347-368.
- Kaya, S. (2018). Osman Güman ve Rabia Salur, Şeyhülislam Sadeddin Efendi'nin fetvaları çerçevesinde Osmanlı hukukunda kazai hükmün kaynakları. *Journal of Sakarya University Faculty of Theology (SAUIFD)*, XX (38), 141-164. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.470945>.
- Kayar, B. (2020). Osmanlı yargı teşkilatında Naib. *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 189-234.
- Kundakçı, S. K. (2019) Osmanlı mahkemesi: Trabzon örneğinde (1557-1558). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (27), 43-72.
- Öğüt, T. & Küçük, N. (2015). 18. yy'da Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin vergi direnci. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(12), 46-73.

- Marufoğlu, A. & Gökbnar, R. (2021). “Başbaki Kulluğu'ndan Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı'na vergi denetim müesseseleri, günümüz sorunları ve çözüm önerileri. *Yönetim ve Ekonomi*, 28(1), 1-22.
- Parlak, M. & Parlak, Z. (2012). Osmanlı mali sistemi ve Divan-ı Muhasebata giden yol. *Sayıştay Dergisi*, (88), 19-38.
- Sağlam, M. H. (2011). *II. tertip düstur kılavuzu Osmanlı devlet mevzuatı (1908-1922)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sarı, B. (2018). Selected financial events in registers of 16th century Üsküdar Court and their socio economic analyzes. *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 1 (1), 36-48.
- Soyaslan, D. (1994). Kanun hükmünde kararâmeler. *Anayasa Yargısı Dergisi*, (11), 159-160.
- Şensoy, F. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda mali yönetim denetim ve soruşturma, bir müsadere örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 53-86.
- Tabakoğlu, A. & Taşdirek, O. Ç. (Mayıs 2015). Osmanlı'da mali denetimin kurumsal gelişimi: maliye teftiş heyetinin kuruluşu. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 91-113. <https://doi.org/10.11611/JMER621>.
- Tezcan, K. (2003). Türk vergi idaresinin tarihsel gelişim ve bu süreçte geçirdiği aşamaların etkinlik açısından değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(12),125-146.
- Togral, Ö. (2019). Osmanlı Kudüs'ünde kaçakçılık faaliyetlerine genel bir bakış. *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 19(3), 375-388.
- Tunç, M. N. (2022). Atik şikâyet defterleri'nin vakıf araştırmalarındaki yeri: 36 numaralı atik şikâyet defteri örneği. *Vakıflar Dergisi*, (57), 79-80.
- Turgut, H. (2018). *Osmanlı'dan günümüze Türk hukukunda yargı etiği ve hakimın vasıfları* (1.Baskı). Adalet Yayınları.
- Türkmenoğlu, M. A. & Göklü D. (2020). Osmanlı Klasik döneminde arabuluculuk, uzlaşma ve muslihûn'un konumu [Konferans Sunumu]. *International Online Conference on Social Sciences Researches*, 150-166. <https://iocssr.avrasya.edu.tr/>
- Yıldız, S. & Bostan, M. K. (Şubat, 2017). Tarihsel süreç içerisinde Türk vergi yargısının gelişimi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 10 (7),107-126.
- Yılmaz, Y. (2019). Osmanlı Devleti'nde vergi sistemi ve vergi denetimi. *Vergi Raporu*, (232),11-22.
- Yüksel, A. (2014). Mesai saatleri ekseninde Osmanlı bürokrasisinde yargının bağımsızlığı tartışması. *Tarihin Peşinde*, (12), 41-70.
- Yurtseven, Y. & Şahin, G. N. (2016). Klasik dönem Osmanlı hukukunda padişahın yargı yetkisi. *YBHD*, 159-206.
- Yurtseven, A. (2019). Osmanlı ekonomisine dinamizm verme çabası: tanzimat dönemi temettüat uygulamaları. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5 (9), 12.